

บทที่ ๔

บทสรุปและข้อเสนอแนะ

การศึกษาวิจัยเรื่อง “การพัฒนาปัญญาในพระพุทธศาสนาเถรวาท” ครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ตั้งวัตถุประสงค์ไว้ ๒ ประการ ได้แก่ เพื่อศึกษาเรื่องปัญญาในพระพุทธศาสนาเถรวาท และเพื่อศึกษาเรื่องการพัฒนาปัญญาในพระพุทธศาสนาเถรวาท การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (documentary research) โดยศึกษาค้นคว้าเอกสารจากคัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาบาลี และภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พร้อมทั้งอรรถกถา ฎีกา และรวมไปถึงตำรา เอกสาร งานวิทยานิพนธ์ หรืองานวิจัยต่างๆ ของนักวิชาการทางพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้อง การศึกษาวิจัยในครั้งนี้ทำให้ได้บทสรุปและข้อเสนอแนะดังนี้

๔.๑ บทสรุป

การศึกษาเรื่อง “การพัฒนาปัญญาในพระพุทธศาสนาเถรวาท” ดังกล่าว ทำให้มีพบประเด็นคำตอบที่ทำให้เข้าใจเรื่องปัญญาซึ่งสอดคล้องกับวัตถุประสงค์ ดังนี้

ปัญญามีความสำคัญเพราะเป็นเครื่องมือในการจัดการที่มีความจำเป็นต่อการดำเนินชีวิตของมนุษย์ในหลายด้าน หากมนุษย์ดำเนินชีวิตอย่างขาดปัญญาจะทำให้พบกับปัญหาและความทุกข์มากมาย ปัญญา หมายถึง ธรรมชาติรู้ชัดหรือธรรมชาติเป็นเหตุรู้ชัด ในความหมายนี้เป็นปัญญาในความหมายตามศัพท์และไวยากรณ์ ส่วนความหมายตามเนื้อหาสาระ ปัญญา คือ ความรู้ทั่ว ความรู้เข้าใจชัดเจน กิริยาที่รู้ชัด และปริชาหยั่งรู้ชัด ความรู้หรือปริชาดังกล่าวสามารถจำแนกเห็นถึงเหตุผล สิ่งใดดี สิ่งใดไม่ดี และสิ่งนั้นๆ มีคุณหรือโทษ ประโยชน์หรือมิใช่ประโยชน์ ทั้งในระดับการดำรงชีพ และในระดับสูงสุดที่มุ่งการพ้นทุกข์อย่างยั่งยืน

ส่วนในประเด็นของการจำแนกประเภทปัญญา สามารถจำแนกตามนัยต่างๆ ได้ ๔ แบบ คือ ประเภท ๒ ประเภท ๓ ประเภท ๔ และ ๖ ประเภท เมื่อจำแนกปัญญาเป็น ๒ ประเภท สามารถจำแนกได้ตามนัยต่างๆ ได้แก่ (๑) ปัญญาทางโลกกับปัญญาในขณะบรรลुธรรม (๒) ปัญญาที่เกิดจากการกำหนดนามหรือรูป (๓) ปัญญาที่จำแนกตามเวทนาที่เกิดร่วมกัน และ (๔) ปัญญาขณะบรรลุธรรมที่จำแนกกว่าเป็นขั้นแรกของการบรรลुของการบรรลุหรือไม่ เมื่อจำแนกปัญญาเป็น ๓ ประเภทสามารถจำแนกได้ตามนัยต่างๆ ได้แก่ (๑) ปัญญาจำแนกตามแหล่งที่มา (๒) ปัญญาจำแนกผ่านประเภทของโกศล (๓) ปัญญาจำแนกผ่านประเภทของปริญญา เมื่อจำแนกปัญญาเป็น ๔ ประเภทสามารถจำแนกได้ตามนัยต่างๆ ได้แก่ (๑) ปัญญาที่จำแนกตามอริยสัจ ๔ (๒) ปัญญาที่จำแนกตามปฏิสัมภิทา และเมื่อจำแนกปัญญาเป็น ๖ ประเภทสามารถ

จำแนกได้นัยเดียว ได้แก่ (๑) วิปัสสนา (๒) สัมมาทิฐิ (๓) วิมังสา (๔) วิจยธรรม (๕) สัมปชัญญะ (๖) เนปิกกะ

ปัญญาปรากฏในหมวดธรรมต่าง ๆ หลายหมวดด้วยกัน ซึ่งงานวิจัยนี้มุ่งเน้นศึกษาในส่วนหลักธรรมเรื่องไตรสิกขา อริยมรรค อินทรีย์ ๕ อิทธิบาท ๔ และโพชฌงค์ ๗ เมื่อพิจารณาเรื่องไตรสิกขาซึ่งเป็นระบบการปฏิบัติธรรมทั้งหมดที่ครบถ้วนสมบูรณ์ในแง่การใช้งานเป็นขั้นตอน ปัญญาเป็นขั้นตอนสุดท้าย แต่ถ้าพิจารณาถึงปัญญาที่เป็นส่วนหนึ่งของอริยมรรค (สัมมาทิฐิ และสัมมาสังกัปปะ) ปัญญาจะต้องปฏิบัติและเกิดขึ้นพร้อมกับอริยมรรคข้ออื่นทุกข้อในขณะตรัสรู้ ซึ่งต่างจากปัญญาในไตรสิกขาในระดับต้นอาจแยกกันปฏิบัติกับกับไตรสิกขาข้ออื่นได้ ส่วนปัญญาที่เป็นส่วนหนึ่งของอินทรีย์ ๕ และพละ ๕ ปัญญาที่เป็นส่วนหนึ่งของอินทรีย์ ๕ นั้นมีหน้าที่วัดความพร้อมในการทำกิจในตนเองเรื่องการปฏิบัติธรรม แต่ปัญญาแสดงบทบาทในหมวดธรรมพละ ๕ เป็นพลังปัญญาที่ทำให้เกิดความเข้มแข็งและมั่นคงอันทำให้ความไม่รู้หรืออวิชชาที่จะไม่สามารถครอบงำจิตใจได้ และเมื่อพิจารณาเรื่องอิทธิบาท ๔ ซึ่งเป็นคุณธรรมที่นำไปสู่ความสำเร็จ วิมังสาเป็นปัญญาที่ครอบคลุมทั้งการทำงานและการพัฒนาจิตใจมุ่งไปสู่ความพ้นทุกข์ นอกจากนี้เมื่อพิจารณาเรื่องโพชฌงค์ ๗ ปัญญาปรากฏในองค์ประกอบข้อที่ ๒ ทำหน้าที่ในการสอบสวนพิจารณาสิ่งที่สตรระลึกตามสภาวะ เป็นธรรมที่เกื้อหนุนในการเจริญสมาธิ

หลังจากเข้าใจเรื่องปัญญาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทแล้วจึงสามารถศึกษาต่อไปจนทราบว่า การพัฒนาปัญญา หมายถึง การทำให้ความรู้ทั่ว ความรู้เข้าใจชัดเจน กิริยาที่รู้ชัด และปริชาหยั่งรู้ชัดสามารถเจริญยิ่ง ๆ ขึ้นไป จนสามารถจำแนกเห็นถึงเหตุผลว่า สิ่งใดดีสิ่งใดไม่ดี มีคุณหรือมีโทษ มีประโยชน์หรือมีโทษ ประโยชน์ การพัฒนาปัญญานั้นมีอุปสรรคที่ทำให้การพัฒนาดังกล่าวไม่เป็นผลสำเร็จ หรือดำเนินไปไม่ถึงเป้าหมายที่กำหนดหรือวางแผนไว้ เกิดความเนิ่นช้าติดขัด จนไม่สามารถบรรลุเป้าหมายที่วางไว้ ซึ่งอุปสรรคของการพัฒนาปัญญาในพระพุทธศาสนา ที่เรียกรวมว่าปปัญจธรรม คือ การยึดติดอยู่กับความอยาก (ตัณหา) ความถือตัว (มานะ) และความยึดติดในความเห็น (ทิฏฐิ) ทุกรูปแบบ

ส่วนแนวทางการพัฒนาปัญญาในงานวิจัยฉบับนี้เป็นการสังเคราะห์แนวทางการพัฒนาปัญญาตามหลักไตรสิกขาเข้ากับแนวทางการพัฒนาปัญญาตามหลักกุตติธรรม ๔ แนวทางการพัฒนาปัญญาตามหลักไตรสิกขา เป็นการพัฒนาศีล สมาธิ และปัญญา การพัฒนาศีล คือ การพัฒนาความประพฤติขั้นพื้นฐานเพื่อสร้างให้ตนเองมีวินัย ไม่ว่าจะเป็นวินัยในครอบครัวหรือในสังคม เพื่อเป็นบาทฐานต่อการพัฒนาจิตใจในลำดับต่อไป ซึ่ง ในลำดับการพัฒนาจิตใจที่เรียกว่าสมาธินั้น เน้นไปที่จิตใจ ให้เป็นบาทฐานเพื่อพัฒนาปัญญาให้สูงขึ้นตามลำดับ ซึ่งมีด้วยกันหลายวิธี ในที่นี้กล่าวไว้ ๔ แนวทางคือ (ก) แนวทางการพัฒนาสมาธิตามวิธีธรรมชาติ (ข) แนวทางการพัฒนาสมาธิตามหลักอิทธิบาท ๔ (ค) แนวทางการพัฒนาสมาธิโดยใช้สติเป็นตัวนำ และ (ง) แนวทางการพัฒนาสมาธิอย่างเป็นแบบแผน ส่วนแนวทางการพัฒนาปัญญานั้นคือขั้นตอนที่

๓ และ ๔ ในแนวทางการพัฒนาปัญญาตามหลักกุฑมัตตธรรม ๔ ซึ่งเริ่มต้นจากการคบหาผู้มีปัญญา (สัปบุรุษสังเสวะ) จากนั้นจึงฟังธรรมหรือใส่ใจเรียนรู้จากสัตบุรุษนั้น (สัทธัมมัสสวนะ) แค่นั้นยังไม่เพียงพอ เมื่อคบคนดีแล้วฟังธรรมแล้ว ยังต้องสามารถนำความรู้ที่ได้นั้นมาไตร่ตรองวิเคราะห์อย่างแยบคาย (โยนิโสมนสิการ) ซึ่งมีประมาณ ๑๐ แนวทางในการเลือกใช้ให้เหมาะกับกาลและสถานการณ์ เมื่อองค์ประกอบทั้ง ๓ อย่างพร้อมแล้ว ลำดับต่อไปคือ การนำไปปฏิบัติ เรียกว่า การปฏิบัติสมควรแก่ธรรม (ธัมมานุธัมมปฏิบัติ)

เมื่อนำแนวทางการพัฒนาปัญญาตามหลักไตรสิกขากับแนวทางการพัฒนาปัญญาตามหลักกุฑมัตตธรรม ๔ มาสังเคราะห์เข้าด้วยกันทำให้ทราบว่า แนวทางเตรียมพื้นฐานทางความประพฤติที่เรียกว่าศีลนั้น นอกจากจะเป็นบาทฐานต่อแนวทางเตรียมพื้นฐานทางจิตที่เรียกว่าสมาธิแล้ว ยังเป็นบาทฐานต่อแนวทางการคบหาด้วยผู้ทรงปัญญา และแนวทางเตรียมพื้นฐานทางความประพฤติ ยังเป็นบาทฐานต่อแนวทางการหาความรู้จากผู้ทรงปัญญาดูด้วยเช่นกัน ส่วนแนวทางการหาความรู้จากผู้ทรงปัญญาไม่เพียงต้องใช้แนวทางการคบหาด้วยผู้ทรงปัญญาและแนวทางเตรียมพื้นฐานทางความประพฤติเป็นบาทฐานแล้ว ยังต้องใช้แนวทางเตรียมพื้นฐานทางจิตอีกด้วย และแนวทางการพัฒนาปัญญาขั้นตอนสุดท้าย หากพิจารณาตามหลักไตรสิกขาคือการพัฒนาปัญญาโดยตรง แต่หากพิจารณาตามหลักกุฑมัตตธรรม ๔ คือ แนวทางการพิจารณาไตร่ตรองอย่างแยบคาย (โยนิโสมนสิการ) ทั้ง ๑๐ แนวทาง โดยที่หนึ่งในนั้นได้แสดงบทบาทเด่นออกมาในข้อสุดท้ายของหลักกุฑมัตตธรรม คือ แนวทางการปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมที่เรียกว่าธัมมานุธัมมปฏิบัติ

ประเด็นสุดท้ายที่ทำให้เข้าใจเรื่องการพัฒนาปัญญาอย่างสมบูรณ์มากยิ่งขึ้น คือ เป้าหมายของการพัฒนาปัญญาซึ่งมี ๓ ประการ ได้แก่ (๑) เป้าหมายเพื่อประโยชน์สุขในปัจจุบัน อันได้แก่ ความมีสุขภาพดี มีทรัพย์สินเงินทอง มีความสัมพันธ์ที่ดีในสังคมกับเพื่อนมนุษย์และการมีครอบครัวที่มั่นคง อันเป็นประโยชน์สุขระดับต้น ซึ่งจะนำไปสู่เป้าหมายในระดับถัดไป (๒) เป้าหมายเพื่อประโยชน์สุขในอนาคต หมายถึง ความพร้อมที่ได้ครบแล้วจะประโยชน์สุขในระดับต้น จนมีเหลือพอใช้ พอทำประโยชน์ในเพื่อนมนุษย์ต่อไป เป็นความสุขในระดับจิตใจ เป็นการมองในลักษณะของคุณค่าที่เป็นประโยชน์ ที่ทำแล้วได้ความอิ่มใจได้ความสุขอีกแบบหนึ่ง (๓) เป้าหมายเพื่อการบรรลุธรรม คือ ความสุขที่เป็นความสุขที่แท้จริง หมายถึง ความสุขที่หลุดพ้นทุกข์ เพราะเกิดปัญญาที่แท้จริง คือ รู้ไตรลักษณ์ว่าทุกสิ่งทุกอย่างล้วนเป็นอนิจจา ทุกขังและอนัตตา ได้เป็นพระอริยบุคคล คือ พระโสดาบัน พระสกิทาคามี พระอนาคามีและพระอรหันต์ในที่สุด

๔.๒ ข้อเสนอแนะ

การพัฒนาปัญญาในพระพุทธศาสนาเถรวาทเพื่อประโยชน์ทั้งทางโลกียปัญญาและโลกุตตรปัญญา อันเป็นเป้าหมายที่แท้จริงในทางพระพุทธศาสนา ที่จะกำจัดกิเลส และให้รู้ทัน

ความจริงในเรื่องของสิ่งทั้งหลายเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาอย่างไร เมื่อรู้เรื่องโลกและชีวิตตามเป็นจริงจนสามารถระวางจิตใจต่อโลกและชีวิตได้อย่างถูกต้อง ด้วยจิตที่สงบ ราบเรียบ โปร่งเบา ผ่องใส เป็นอิสระ ปราศจากกิเลส ไม่มีอะไรเลย ไม่มีอะไรสักอย่าง ที่จะมาทำให้จิตหวั่นไหว เพราะปัญญานั้นเข้าถึงความจริงแท้ ดำเนินชีวิตด้วยปัญญาที่รู้และตรงตามเหตุปัจจัย หากผู้ที่สนใจได้มาศึกษางานวิจัยฉบับนี้ ย่อมได้ความรู้ในระดับแรกที่เป็นพื้นฐานความเข้าใจเบื้องต้นที่เป็นจุดเริ่มต้นในการพัฒนาปัญญาเพื่อนำไปสู่การพัฒนาปัญญาในระดับขั้นที่สูงขึ้นไป แม้เนื้อหาวิจัยในฉบับนี้จะเป็นเนื้อหาที่มีความรู้ในเรื่องหลักธรรมจำนวนมากซึ่งเป็นการยากต่อการเข้าใจ แต่หากผู้อ่านมีความสนใจ เกิดความศรัทธา มีความเพียร ย่อมนำความเข้าใจมาสู่ผู้ที่สนใจได้ไม่ช้าก็เร็ว ซึ่งข้อเสนอแนะนี้มีผลต่อผู้วิจัยมาแล้วต่อการนำมาใช้กับตนเอง และยังต้องมีการใช้ต่อไปในภายหน้าด้วย

อย่างไรก็ดี การวิจัยครั้งนี้ มุ่งศึกษาการพัฒนาปัญญาในพระพุทธศาสนาเถรวาท แต่มีอีกหลายประเด็นที่น่าสนใจและทำให้ผู้วิจัยเห็นว่า มีเรื่องที่ให้ศึกษา ค้นคว้า เพื่อการศึกษาที่ก่อให้เกิดประโยชน์ อันได้แก่ประเด็นดังต่อไปนี้คือ

๑. ศึกษาพัฒนาการพัฒนาปัญญาตามหลักคตินิยมด้วยหลักการ ๔ อย่างคือ หลักการกระทำ หลักการศึกษา หลักไม่ประมาท และหลักการพึ่งตนเองได้

๒. ศึกษาการพัฒนาปัญญากับศาสตร์สมัยใหม่ เช่น การจัดการความรู้เชิงพุทธบูรณาการ การจัดการองค์การให้เป็นองค์กรแห่งการเรียนรู้เชิงพุทธบูรณาการ

๓. ศึกษาการพัฒนาปัญญากับการบรรลุธรรมที่เกิดจากการปฏิบัติภาวนา เช่น การดูจิต หรือการเรียนรู้กายใจในการเจริญสติในชีวิตประจำวัน เป็นต้น